
РОЗДІЛ 8. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.431

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2021.04.41>

ВІКТИМОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЖЕРТВ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ

Андрушко А.В.,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права та процесу
Ужгородського національного університету,
<https://orcid.org/0000-0002-7735-7898>

Андрушко А.В. Віктимологічна характеристика жертв торгівлі людьми.

На підставі аналізу матеріалів 300 кримінальних проваджень, розглянутих судами України за період з 2010 по 2019 рік, розроблено віктимологічну характеристику жертв торгівлі людьми. Автором узагальнено дані, що стосуються 1167 потерпілих від вказаного посягання.

Здійснений аналіз засвідчив, що 1147 (98,3%) жертв цього злочину – потерпілі від торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації. Із цих осіб 918 (80%) – жертви торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, 124 (10,8%) – з метою експлуатації у формі примусової праці, 49 (4,3%) – з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, 46 (4%) – з метою використання в порнобізнесі, 10 (0,9%) – з метою вилучення органів. Ще 20 (1,7%) осіб – жертви торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками задля подальшого їх усиновлення (удочеріння) іншими особами.

З'ясовано соціально-демографічні та інші характеристики жертв торгівлі людьми. Зокрема, встановлено, що серед 1167 потерпілих від аналізованого посягання 1019 (87,3%) – особи жіночої статі, 148 (12,7%) – чоловічої. Вік потерпілих від торгівлі людьми у процентному відношенні розподілився так: до 14 років – 2,6%, від 14 до 18 років – 6,1%, від 18 до 30 років – 75,9%, від 30 до 40 років – 13,2%, від 40 до 50 років – 1,5%, від 50 до 60 років – 0,6%, понад 60 років – 0,1%.

Встановлено, що абсолютну більшість жертв торгівлі людьми об'єднує їх уразливий стан, в якому вони перебувають. Лише одиниці потерпілих від торгівлі людьми на момент вчинення щодо них вказаного злочину були працевлаштованими, однак скаржились своєму вербувальнику, що рівень доходів не дозволяє їм забезпечити навіть найелементарніші проблеми, вони погрузли в боргах, мусять утримувати неповнолітніх дітей, хворих батьків тощо. Абсолютна ж більшість досліджуваних осіб не мала ніякої оплачуваної роботи або ж перебивалась випадковими заробітками. Окремі з потерпілих від торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, – особи, які раніше займалися prostitucією.

Проаналізовано особливості віктимної поведінки жертв торгівлі людьми на різних етапах вчинення цього злочину. Серед іншого, констатовано, що жертви торгівлі людьми зазвичай не ставляться до зроблених їм пропозицій щодо працевлаштування критично. При цьому нерідко має місце не просто відсутність достатньої пильності, а нічим не обґрунтована («сліпа») довіра до незнайомої людини, котра обіцяє легке вирішення матеріальних проблем.

Ключові слова: торгівля людьми, віктимологічна характеристика, жертва, віктимна поведінка, уразливий стан, експлуатація людини.

Andrushko A.V. Victimological characteristics of victims of human trafficking.

The article develops the victimological characteristic of victims of human trafficking on the basis of the analysis of materials of 300 criminal proceedings considered by courts of Ukraine for the period from 2010 to 2019. The author summarizes the data concerning 1167 victims of this encroachment.

The analysis showed that 1147 (98,3%) victims of this crime were victims of human trafficking for the purpose of exploitation. Of these, 918 (80%) were victims of trafficking for sexual exploitation, 124 (10,8%) – for exploitation in the form of forced labor, 49 (4,3%) were forcibly involved in begging, 46 (4%) were victims of trafficking for the purpose of exploitation in the porn business, 10 (0,9%) – for the purpose

of organ removal. Another 20 (1,7%) were victims of child trafficking committed by their parents for the purpose of their further adoption by other persons.

The paper clarifies socio-demographic and other characteristics of victims of human trafficking. In particular, it is found that among 1167 victims of the analyzed encroachment, 1019 (87,3%) were women and 148 (12,7%) were men. The age of victims of human trafficking was distributed as follows: up to 14 years – 2,6%, from 14 to 18 years – 6,1%, from 18 to 30 years – 75,9%, from 30 to 40 years – 13,2%, from 40 to 50 years – 1,5%, from 50 to 60 years – 0,6%, over 60 years – 0,1%.

The article establishes that what the vast majority of victims of trafficking have in common is the vulnerable state in which they find themselves. Only a few victims of human trafficking were employed at the time of the crime, but complained to their recruiters that their income level did not allow them to provide even the most basic needs, that they were in debt, had to support minor children, sick parents and so on. The vast majority of studied persons did not have any paid work or had only occasional earnings. Some of the victims of trafficking for sexual exploitation are former prostitutes.

The article analyzes peculiarities of victim behavior of victims of human trafficking at different stages of this crime. Among other things, it states that victims of trafficking do not usually look at their job offers through the prism of critical thinking. At the same time, they often demonstrate not just a lack of vigilance, but unjustified ("blind") trust in a stranger who promises an easy solution to material problems.

Key words: human trafficking, victimological characteristics, victim, victim behavior, vulnerable state, human exploitation.

Постановка проблеми. Вивчення віктимологічних аспектів окремих кримінальних правопорушень дає змогу переглянути і вдосконалити систему заходів запобігання відповідним посяганням шляхом профілактичного впливу на потенційних жертв. Не є винятком і таке діяння, як торгівля людьми (ст. 149 Кримінального кодексу України).

Стан опрацювання цієї проблематики навряд чи можна визнати достатнім. Попри певну увагу, приділену вітчизняними кримінологами (зокрема, В.С. Батиргареєвою, В.В. Голіною, Б.М. Головкіним, О.М. Джужею, О.В. Лисодєдом, Н.В. Сметаніною) характерним особливостям жертв торгівлі людьми, відповідна проблематика залишається малорозробленою та перспективною для подальших досліджень.

Мета статті – на підставі вивчення доступної емпіричної бази розробити віктимологічну характеристику жертв торгівлі людьми та проаналізувати особливості їх віктимної поведінки.

Виклад основного матеріалу. Кримінологічні особливості жертв торгівлі людьми розглянемо на підставі аналізу матеріалів 300 кримінальних проваджень, розглянутих судами України за період з 2010 по 2019 рік. Автором узагальнено дані, що стосуються 1167 потерпілих від вказаного посягання.

Здійснений аналіз засвідчує, що 1147 (98,3%) жертв розглядуваного злочину – потерпілі від торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації. Із цих осіб 918 (80%) – жертви торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, 124 (10,8%) – з метою експлуатації у формі примусової праці, 49 (4,3%) – з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, 46 (4%) – з метою використання в порнобізнесі, 10 (0,9%) – з метою вилучення органів. Ще 20 (1,7%) осіб – жертви торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками задля подальшого їх усиновлення (удочеріння) іншими особами.

Чисельність осіб, що фігурували в одному кримінальному провадженні як потерпілі, дуже різна: від однієї до сорока двох. Найчастіше, однак, мало місце двоє-троє потерпілих. При цьому зауважено, що якщо для торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації, значна кількість потерпілих у рамках одного провадження є поширеним явищем (особливо це стосується торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації), то для торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками (як задля подальшого їх усиновлення (удочеріння) іншими особами, так і з метою подальшого примусового втягнення в зайняття жебрацтвом), це нехарактерно: в кожному з відповідних випадків батьки торгували однією своєю дитиною [1, с. 453; 2, с. 403].

З-поміж 1167 потерпілих від аналізованого посягання 1019 (87,3%) – особи жіночої статі, 148 (12,7%) – чоловічої. Значне переважання кількості жінок серед жертв торгівлі людьми пов'язане з істотним переважанням чисельності випадків вчинення вказаного злочину з метою сексуальної експлуатації (майже 100% жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, є особами жіночої статі). Необхідно, однак, зазначити, що для різних цілей експлуатації людини характерні певні особливості статевого складу потерпілих від розглядуваного посягання.

Серед жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, жінки становлять 99,9%. Лише один (0,1%) із 918 потерпілих від вказаного злочину – особа чоловічої статі. Варто зазначити, що цей виняток становить чоловік нетрадиційної сексуальної орієнтації, якого саме з огляду на

приналежність до сексменшин завербували для надання платних сексуальних послуг у нічному клубі столиці Китаю, пообіцявши йому заробіток у сумі 4 тисячі доларів США на місяць [3].

За нашими даними, серед жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, 81,5% – особи чоловічої статі, 18,5% – жіночої. За даними Міжнародної організації з міграції (МОМ), кількість осіб чоловічої статі поміж жертв несексуальної експлуатації за 2018 рік становила 66%, жіночої – 34% [4]. Переважання осіб чоловічої статі серед жертв торгівлі людьми, вчиненої з вказаною вище метою, пояснюється, зокрема, видами робіт, на яких здебільшого доводиться працювати таким особам (будівельні, важкі сільськогосподарські роботи).

З-поміж жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, кількість осіб чоловічої та жіночої статі є майже однаковою – 49% та 51% відповідно.

Всі 46 жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою використання в порнобізнесі, – особи жіночої статі, натомість усі десятиро потерпілих від торгівлі людьми, вчиненої з метою вилучення органів, – чоловіки.

Таким чином, переважання осіб жіночої статі серед потерпілих від розглядуваного злочину характерне для торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації та з метою використання в порнобізнесі. Натомість з-поміж жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці та з метою вилучення органів, переважають особи чоловічої статі. Щодо жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, то кількість жінок та чоловіків серед них є майже однаковою.

Серед жертв торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками задля подальшого їх усиновлення (удочеріння) іншими особами, 60% становлять особи чоловічої статі, 40% – жіночої. Нами не виявлено жодного випадку, коли б для покупця мала значення стать дитини або ж коли батьки, вирішуючи яку дитину продати, зважали при цьому на її стать [1, с. 454; 2, с. 404].

У розглядуваному контексті зазначимо, що у 20 з 26 вивчених автором випадків торгівлі батьками своїми дітьми покупці бажали придбати дитину для подальшого її усиновлення чи удочеріння¹ (76,9%), у решті випадків (23,1%) – для експлуатації у формі примусового жебракування. Разом з тим у ЗМІ час від часу трапляються повідомлення про торгівлю дітьми, вчинену їхніми батьками, з метою сексуальної експлуатації неповнолітніх [5; 6; 7]. Так, у червні 2019 р. у львівському аеропорту правоохоронці затримали 38-річну жінку, яка намагалася продати свою 17-річну доньку для подальшої її сексуальної експлуатації в Чехії. Мати пояснила, що «свідомо шукала доньці роботу за кордоном, бо там секс-послуги неповнолітніх вартують дорожче» [8].

Вік потерпілих від торгівлі людьми у процентному відношенні розподілився так: до 14 років – 2,6%, від 14 до 18 років – 6,1%, від 18 до 30 років – 75,9%, від 30 до 40 років – 13,2%, від 40 до 50 років – 1,5%, від 50 до 60 років – 0,6%, понад 60 років – 0,1%. Необхідно при цьому зазначити, що вік потерпілих від торгівлі людьми суттєво відрізняється залежно від мети, задля якої було вчинене розглядуване діяння.

Здійснене дослідження засвідчило, що серед жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, осіб у віці до 14 років не виявилось, осіб у віці від 14 до 18 років виявилось 5,6%, у віці від 18 до 30 років – 82,4%, у віці від 30 до 40 років – 12%, у віці понад 40 років – 0%. Одержані результати загалом є очікуваними, оскільки очевидно, що на ринку комерційних секс-послуг найбільшим попитом користуються молоді жінки.

У юридичній літературі іноді підкреслюється, що серед жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, малолітні та неповнолітні особи становлять значну частку (іноді вказується, що навіть 50%) [9, с. 99; 10, с. 294], однак такі дані не підтверджуються емпірично.

Розподіл потерпілих від торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, залежно від їхнього віку, за нашими даними, виглядає так: від 14 до 18 років – 7,3%, від 18 до 30 років – 54,8%, від 30 до 40 років – 24,2%, від 40 до 50 років – 9,7%, понад 50 років – 4%. Таким чином, лівову частку жертв вказаного злочину прогнозовано складають особи найбільш активного працездатного віку, однак трапляються серед них й особи старшого віку.

Вік потерпілих від торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, у процентному відношенні розподілився так: до 14 років – 20,4%, від 14 до 18 років – 4,1%, від 18 до 30 років – 34,7%, від 30 до 40 років – 22,4%, від 40 до 50 років – 12,2%, від 50 до 60 років – 4,1%, понад 50 років – 2%. Як бачимо, віковий діапазон жертв торгівлі людьми, вчиненої з вказаною метою, доволі широкий. Зауважимо, зокрема, що чималу частку жертв даного злочину складають малолітні особи, більшість з яких продані своїми батьками для подальшої їх експлуатації іншими особами. На відміну від проаналізованих вище випадків, вік особи для її експлуатації в примусовому

¹ Не виключено, звичайно, що окремі покупці, запевняючи батьків про намір усиновити (удочерити) їхню дитину, насправді переслідували іншу мету.

жебраківанні має значно менше значення (виняток якраз і становлять малолітні, а також, певною мірою, особи похилого віку).

3-поміж жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою використання в порнобізнесі, 19,6% складають неповнолітні особи (у віці від 14 до 18 років), 80,4% – особи у віці від 18 до 30 років. Осіб інших вікових категорій серед жертв даного злочину не виявлено.

Семеро з десяти жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою вилучення органів, – особи у віці 18 до 30 років, троє – у віці від 30 до 40 років.

Розподіл потерпілих від торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками задля подальшого їх усиновлення (удочеріння) іншими особами, залежно від їхнього віку, виглядає таким чином: до 1 місяця – 40%, від 1 місяця до 1 року – 15%, від 1 до 3 років – 30%, від 3 до 6 років – 15%. Як бачимо, найбільша кількість жертв розглядуваного посягання серед новонароджених дітей. Вказаний факт пояснюється, зокрема, тим, що в низці випадків рішення продати свою дитину в матері утвердилось ще під час вагітності і, народивши дитину, вона не зволікала з його реалізацією [1, с. 455].

Вище зазначалося, що своїх дітей батьки продають не лише задля подальшого їх усиновлення (удочеріння) іншими особами, а й з метою примусового втягнення їх у зайняття жебрацтвом. При цьому аналіз емпіричної бази засвідчує певний зв'язок між віком дитини та баченням того, для чого потенційному покупцеві вона потрібна. Так, якщо найстаршою дитиною, котру збиралися усиновити (удочерити), була п'ятирічна дівчинка, то більшості дітей, яких планували примусити займатися жебрацтвом, виповнилося десять і більше років (разом з тим у двох відповідних провадженнях йшлося про дітей віком 3–4 роки). Вказаний зв'язок пов'язаний, зокрема, з тим, що всиновлюють, як відомо, здебільшого найменших дітей [1, с. 455; 11, с. 167].

Певний інтерес становлять дані, які ілюструють громадянство жертв торгівлі людьми. Здійснений аналіз емпіричної бази засвідчив, що 97,9% з них – громадяни України, 2,1% – громадяни інших держав. Найбільше серед останніх громадян Китаю – 14, громадян Молдови виявилось четверо, громадян Пакистану – також четверо, громадян Узбекистану – троє. Серед жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, з метою використання в порнобізнесі та з метою вилучення органів, жодного іноземця не виявилось. Так само не було громадян інших держав поміж дітей, яких батьки продали задля подальшого їх усиновлення (удочеріння) іншими особами. Серед жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, 99,2% були громадянами України, 0,8% – громадянами іншими держав (Молдови та Узбекистану). Громадянство України мали 85,5% жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, громадянство інших держав – 14,5% потерпілих від цього злочину. Серед останніх – громадяни Китаю і Пакистану. У зв'язку з цим необхідно зазначити, що Україна – не лише країна походження, а й (хоч і доволі рідко) країна призначення жертв торгівлі людьми. Так, наприклад, Малинський районний суд Житомирської області засудив двох учасників організованої групи, які вчинили розглядуване діяння щодо чотирьох громадян Ісламської Республіки Пакистан. Суд встановив, що один із співучасників, будучи громадянином Пакистану, підшукував на території цієї держави людей, які шукали роботу, пропонував їм допомогу у працевлаштуванні в Україні, повідомляючи при цьому неправдиві відомості про сприятливу економічну ситуацію в Україні, обіцяючи у зв'язку з цим швидкий та достатньо великий заробіток. Після оформлення відповідних документів та прибуття громадян Пакистану до України, користуючись тим, що потерпілі не орієнтувались в чужій країні, не знали мови, а також перебували в скрутному матеріальному становищі, учасники організованої групи примушували їх до роботи на підприємстві з переробки каменю, а гроші, отримані в результаті експлуатації їх праці, привласнювали собі [12].

В матеріалах проаналізованих кримінальних проваджень порівняно рідко містяться дані про сімейний стан жертв торгівлі людьми. Таку інформацію вдалося отримати лише стосовно 454 потерпілих. 3-поміж цих осіб лише 57 перебували у шлюбі, абсолютна ж більшість сім'ї не мала (сюди ми відносимо також розлучених, яких виявилось досить багато). Необхідно також зазначити, що близько 30% потерпілих від розглядуваного злочину мали на утриманні малолітніх чи неповнолітніх дітей. Необхідність їх утримання, а також відсутність доходів, нерідко слугувала важливим фактором віктимності досліджуваних осіб.

Так само далеко не завжди наявною є інформація про освітній рівень жертв розглядуваного посягання. Відповідні дані вдалося отримати лише стосовно 287 потерпілих. Серед цих осіб 15,3% мали неповну середню освіту, 65,2% – повну загальну середню, 18,1% – середню спеціальну, 1,4% – незакінчену вищу або вищу освіту. Таким чином, рівень освіти вказаних осіб очікувано є порівняно низьким. При цьому найнижчий рівень освіти характерний для потерпілих від торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом. Серед 18 жертв вказаного злочину, дані про освітній рівень яких вдалося одержати, 38,9% мали неповну середню освіту, 44,4% – повну загальну середню, 16,7% – середню спеціальну. Інформацію про освітній рівень жертв торгівлі людьми можна почерпнути також зі статистики МОМ. За даними цієї авторитетної організації, розподіл потерпілих від

торгівлі людьми за рівнем освіти за період з 2007 по грудень 2018 року виглядає таким чином: не повну середню освіту мали 16%, повну середню – 13%, технічну – 51%, вищу – 18%, інше – 2% [4].

Чималий інтерес становлять дані, які стосуються матеріального становища жертв розглядуваного злочину. Цілком прогнозовано рівень їхнього благополуччя виявився дуже низьким. З проаналізованих матеріалів кримінальних проваджень випливає, що лише одиниці потерпілих від торгівлі людьми на момент вчинення щодо них вказаного злочину були працевлаштованими, однак скаржились своєму вербувальнику, що рівень доходів не дозволяє їм забезпечити навіть найелементарніші проблеми, вони погрузли в боргах, мусять утримувати неповнолітніх дітей, хворих батьків тощо. Абсолютна ж більшість досліджуваних осіб не мала ніякої оплачуваної роботи або ж перебивалась випадковими заробітками. Для прикладу, аналіз емпіричної бази засвідчив, що усі 100% жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, на момент скоєння стосовно них цього злочину ніде не працювали і мали скрутне матеріальне становище. Окремі з вказаних осіб не мали постійного місця проживання, займалися жебрацтвом, систематично зловживали спиртними напоями. Саме цими факторами був зумовлений уразливий стан більшості потерпілих від розглядуваного посягання [13, с. 200]. Скрутним матеріальним становищем був зумовлений також уразливий стан абсолютної більшості жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, з метою використання в порнобізнесі та з метою вилучення органів [1, с. 456].

Таким чином, попри проаналізовані вище відмінності в соціально-демографічних ознаках, що характеризують жертв розглядуваного злочину як конкретну особистість, можна виокремити рису, притаманну майже усім потерпілим від торгівлі людьми, вчиненої з перерахованими вище цілями експлуатації, – уразливий стан, в якому перебували ці особи. Вказаний стан зумовлений передовсім відсутністю у них роботи, перебуванням їх у скрутному матеріальному становищі, збігом тяжких особистих або сімейних обставин. Підкреслимо, що уразливий стан, в якому перебуває особа, свідчить про її підвищену віктимність – високу ймовірність стати жертвою торгівлі людьми. У цьому зв'язку, для прикладу, Кременецький районний суд Тернопільської області слушно зазначив, що «згода потерпілих на роботу в парниках була не добровільною, а вимушеною, зумовленою уразливим становищем внаслідок збігу об'єктивних тяжких особистих та сімейних обставин, що істотно обмежувало їх у можливості вільного вибору, та не відповідало їхнім справжнім інтересам» [14].

Якщо уразливий стан жертв торгівлі людьми, вчиненої з перерахованими вище цілями експлуатації, зумовлений передовсім їхнім скрутним матеріальним становищем, то уразливий стан жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, часто пов'язаний зі специфічними факторами, зокрема з наявністю у особи інвалідності чи певної хвороби². Так, 28,6% потерпілих від вказаного злочину мали інвалідність. Найбільше серед них осіб, у яких були ампутовані кінцівки. Такі особи, вочевидь, становлять особливий інтерес для торговців людьми, оскільки здатні викликати найбільші співчуття у перехожих, а отже, можуть одержати від них найбільшу милостиню. Інші фізичні вади, що їх мали жертви розглядуваного злочину, – сліпота, глухота, синдром Марфана тощо. Один із потерпілих від цього посягання хворів на олігофренію в стадії імбецильності. Зауважимо, що окремі з жертв торгівлі людьми, вчиненої із зазначеною вище метою, раніше добровільно займалися жебрацтвом. Цей фактор також відіграв певну роль у віктимізації таких осіб [1, с. 457; 15, с. 107].

Хоча наявність інвалідності у жертви торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, є її «перевагою», яка гарантує стабільне отримання нею милостині, відсутність виражених фізичних вад не свідчить про «професійну непридатність» завербованої особи. Вивчення емпіричної бази засвідчує, що під час жебракування в хід ідуть різноманітні засоби: імітація інвалідності (наприклад, шляхом стягування рук спеціальним обручем), демонстрація фальшивих довідок про хворобу, видавання себе за монахинь тощо. Окремі з потерпілих мали завдання привозити інвалідів до місця жебракування, забирати у них милостиню й відвозити їх назад.

Особливу групу потерпілих від торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, складають діти. Частина з них, як зазначалося вище, були продані матерями особам, котрі декларували мету примусового втягнення їх у жебракування. В інших випадках матері були завербовані для примусового жебракування разом зі своїми дітьми. Так, Чуднівський районний суд Житомирської області встановив, що група циганів, вербуючи мешканок цієї області для начебто роботи в Польщі, наполегливо переконувала їх взяти із собою малолітніх дітей під тим приводом, що з дітьми простіше буде перетнути державний кордон, а також запевняла, що за наявності з ними дітей поляки здаватимуть більше гуманітарної допомоги, а отже, їм вдасться більше заробити [16]. Діти,

² Необхідно, однак, зазначити, що уразливий стан майже половини жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, був зумовлений винятково їхнім скрутним матеріальним становищем, збігом тяжких особистих або сімейних обставин.

таким чином, – перспективний «товар» з точки зору отримання доходу від примусового їх втягнення в зайняття жебрацтвом.

Торгівля дітьми вчиняється з використанням уразливого (а нерідко й безпорадного) стану дитини, зумовленого її фізичними та психічними властивостями, котрі позбавляли або суттєво обмежували здатність дитини усвідомлювати свої дії, приймати за своєю волею самостійні рішення, чинити опір незаконним діям.

На наше переконання, торгівля дітьми, вчинена їхніми батьками, – найбільш небезпечний та найганебніший різновид торгівлі людьми, який свідчить про глибоку моральну деформацію винних осіб, завдає серйозного удару по психіці дитини, котра виростає з усвідомленням того, що її продала рідна матір. В окремих проаналізованих кримінальних провадженнях авторові вдалося відшукати свідчення того, як зражені батьками діти реагували на їх підлий вчинок. Приміром, десятирічний хлопчик, якого мати продала за 30 тисяч гривень для подальшої експлуатації (примусового втягнення в зайняття жебрацтвом), під час досудового розслідування та в суді розповідав, що «коли він зрозумів, що мама продає його дядькові, йому стало дуже важко на душі і він, щоб не розплакатись, закрив вуха руками» [17].

Більшість (66,7%) жертв торгівлі людьми до моменту вчинення щодо них даного злочину проживали в місті, 26,2% – в селі, 6,4% – в селищі міського типу, 0,7% – не мали визначеного місця проживання. Аналіз емпіричної бази засвідчив, що відповідні показники відрізняються залежно від тієї чи іншої мети експлуатації людини, задля якої вчиняється розглядуване посягання. Мешканці міста переважають серед жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації (71%), з метою використання в порнобізнесі (100%) та з метою вилучення органів (80%). Домінують вони також серед жертв торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками задля подальшого їх усиновлення (удочеріння) іншими особами (70%). Натомість мешканці села переважають серед жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці (58,9%) та з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом (47%). Особи без визначеного місця проживання виявились лише серед жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою примусової праці (1,6%) та з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом (12,2%). Найбільш «строкатою» є розглядувана характеристика жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом. Серед цих осіб 38,8% були мешканцями міст, 2% – селищ міського типу, 47% – сіл, 12,2% не мали визначеного місця проживання [1, с. 457–458].

В матеріалах кримінальних проваджень далеко не завжди наявна інформація про те, чи були знайомі між собою жертва та злочинець до моменту вчинення розглядуваного діяння. Знайомими зі своїми кривдниками були орієнтовно 30% жертв даного злочину. Найбільшою мірою стосується це жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації. Зрозуміло, що знайомство із потенційною жертвою спрощує комунікацію з нею, полегшує процес переконання у вигідності зробленої пропозиції. У переважній більшості вказаних випадків йдеться про поверхово знайомих людей, однак подеколи це також особи, які перебувають у родинних відносинах (переважно матері та їхні діти). Так, наприклад, Мукачівський міськрайонний суд Закарпатської області встановив, що раніше судима жінка за 2,5 тисячі доларів США продала свою звідну сестру та її малолітнього сина для подальшої їх експлуатації у формі примусового втягнення в зайняття жебрацтвом [18].

Окремі з потерпілих від торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, – особи, які раніше займалися проституцією. Про реальну чисельність таких осіб серед жертв розглядуваного діяння говорити складно. В одних матеріалах кримінальних проваджень прямо вказується на те, що раніше вказані особи займалися проституцією, в інших – міститься лише опосередкована інформація. Так, наприклад, у матеріалах кримінального провадження, розглянутого Заводським районним судом м. Миколаєва, зазначено, що вербувальник скористався отриманими від третіх осіб відомостями про готовність жінки за своїми моральними якостями вступати в статевий зв'язок за грошову винагороду [19]. Очевидно, що готовність надавати сексуальні послуги за грошову винагороду відіграє важливу роль у віктимізації жертв торгівлі людьми. Те саме стосується й осіб, які до моменту вчинення щодо них розглядуваного посягання добровільно займалися жебрацтвом і у зв'язку з цим привернули увагу торговців людьми.

Торгівля людьми є не одномоментною дією, а становить собою доволі складний і багатоетапний процес, кінцевою метою якого є експлуатація жертви. Стаття 149 КК України, нагадаємо, передбачає відповідальність за саму по собі торгівлю людьми, а так само за вербування, переміщення, переховування, передачу або одержання людини, якщо вони вчинені з метою експлуатації. У цьому зв'язку Н.В. Сметаніна слушно зазначає, що особливості віктимної поведінки жертви існують на кожному із зазначених етапів [20, с. 240; 21, с. 187]. Утім, найбільшою мірою вказане стосується вербування людини, а також її експлуатації.

Вивчення емпіричної бази засвідчило, що вербування жертв торгівлі людьми найчастіше здійснюється в ході безпосереднього спілкування між вербувальником та жертвою (на вулицях населених

пунктів, в кафе, по телефону тощо). Нерідко для цього використовуються також можливості інтернету, оголошення в засобах масової інформації, вуличні оголошення про прийом на роботу. І лише в окремих випадках вербування здійснюється під прикриттям модельних агентств, агентств із працевлаштування тощо. Зазначимо також, що іноді вербувальники залучають до своєї діяльності інших осіб, котрі не здогадуються про їхні справжні наміри. Так, наприклад, Синельниківський міськрайонний суд Дніпропетровської області встановив, що А. попросив свого знайомого Р., який не був обізнаний про злочинні плани А., щоб той підшукав дівчат, котрі бажають поїхати на заробітки до Росії. При цьому А. повідомив Р. недостовірні відомості про те, що дівчата працюватимуть в Росії офіціантками, а також надав йому неправдиву інформацію про умови цієї роботи. Вказану інформацію А. просив повідомляти бажаним поїхати на заробітки дівчатам [22].

Виявивши осіб, які перебувають в уразливому стані, зумовленому скрутним матеріальним становищем, збігом тяжких особистих, сімейних або інших обставин, вербувальники переконують їх у доцільності та вигідності зайняття проституцією чи виконання певної роботи. Для впливу на потерпілих з метою переконання їх прийняти вказану пропозицію використовуються різноманітні методи. Одним із таких методів є розмова в довірчій обстановці, в ході якої вербувальники прагнуть викликати довіру з боку потерпілих, запевняють, що прагнуть допомогти їм у вирішенні життєвих проблем, намагаються справити враження надійної ділової людини [1, с. 459; 2, с. 407].

Під час вербування основний акцент, як правило, робиться на значному розмірі заробітку, який особа отримуватиме, погодившись на пропозицію. Потерпілим іноді обіцяють величезні суми, які вони зможуть заробити за короткий відрізок часу. Найбільші кошти зазвичай обіцяють за зайняття проституцією. Зауважимо, що нерідко йдеться навіть не про тисячі, а про десятки тисяч доларів США на місяць. Так, наприклад, громадянин Китаю, переконуючи О. у вигідності пропозиції, запевнив її, що за день, обслуговуючи 5-6 клієнтів, вона зароблятиме від 1100 до 1900 доларів США, за місяць же їй вдасться заробити понад 20 тисяч доларів [23]. У зв'язку з викладеним слід погодитись з Н.А. Орловською, яка слушно підкреслює, що жертви торгівлі людьми часто демонструють ознаки паразитизму, прагнучи швидко та без особливих зусиль отримати значні кошти [24, с. 130]. Цим зазвичай і користаються вербувальники.

Зауважимо, що вербувальники здебільшого (орієнтовно у 70% випадків) прямо пропонують жінкам займатися проституцією, не повідомляючи, однак, правду про те, що їх чекатиме, коли вони опиняться під контролем експлуататорів. В інших випадках жертвам торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, під час вербування повідомляють неправдиві відомості про характер роботи, якою доведеться займатися (наприклад, пропонують роботу офіціанток, танцівниць, покоївок тощо), і лише згодом вони довідуються, що їх обманули, оскільки насправді робота полягатиме в наданні сексуальних послуг за грошову винагороду. Вказане стосується не лише зазначеного різновиду розглядуваного посягання, а й торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, а також торгівлі людьми, вчиненої з метою використання в порнобізнесі. Наприклад, одним особам, які стали жертвами торгівлі людьми з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, обіцяли роботу (зокрема, пропонували працювати продавцями, офіціантками, доглядальницями за людьми похилого віку чи інвалідами, збирачами гуманітарної допомоги для хворих людей, розповсюджувачами листівок тощо), однак згодом заявили, що робота полягатиме в жебракуванні. Іншим – прямо пропонували займатися жебрацтвом, на що потерпілі, перебуваючи в уразливому стані, добровільно погоджувались, однак вводили їх в оману стосовно інших обставин вказаної діяльності (приміром, можливості у будь-який момент повернутися додому чи відмовитися від подальшого жебракування тощо) [1, с. 459; 15, с. 107].

Аналіз емпіричної бази засвідчив, що жертвам торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, вербувальники повідомляють завідомо неправдиві відомості про вигідні умови праці, що чекають на них, якщо вони погодяться на висловлену пропозицію. Зазвичай жертвам обіцяють високооплачувану й нетяжку роботу, належні умови проживання, повноцінне харчування, нормований робочий день, вихідні дні, можливість у будь-який момент безперешкодно повернутися додому [1, с. 459; 13, с. 201]. В окремих випадках обман стосується навіть місця роботи. Так, Приморський районний суд м. Одеси встановив, що потерпілим обіцяли високооплачувану роботу зі збору яблук в одному з районів Одеської області, однак привезли до кордону з Росією, де заявили, що плани змінилися і працювати вони будуть на території Російської Федерації [25].

Особи, які здійснюють вербування потенційних донорів, при зустрічі з останніми повідомляють їм загалом правдиві відомості (зокрема, який орган вилучатимуть, у якому місці (країна, клініка), за яку винагороду). Варто зазначити, що у всіх проаналізованих випадках потерпілі справді отримали обумовлену винагороду за вилучений у них орган (від 7 до 10 тисяч доларів). Обман (неповна правда) криється у найбільш значущій інформації – про те, яка шкода здоров'ю загрожує донору в результаті вилучення органа [1, с. 459–460; 26, с. 11]. Так, один із вербувальників запевняв потенційного до-

нора, що все буде добре і без однієї нирки цілком можна повноцінно жити, наголошував, що операцію будуть проводити спеціалісти, які добре знають свою роботу [27]. В іншому випадку вербувальник, аби розсіяти всі сумніви потенційних донорів, говорив, що він сам продав свою нирку (що відповідало дійсності) і запевняв, що може слугувати прикладом того, що вилучення однієї нирки не становить небезпеки для здоров'я [28].

У розглядуваному контексті підкреслимо, що жертви торгівлі людьми зазвичай не ставляться до зроблених їм пропозицій критично. При цьому нерідко має місце не просто відсутність достатньої пильності, а нічим не обґрунтована («сліпа») довіра до незнайомої людини, котра обіцяє легке вирішення матеріальних проблем. Приміром, в одному випадку жінка погодилась на роботу в Російській Федерації, хоча їй навіть не уточнили в чому саме ця робота полягатиме [29]. В іншому випадку жінку не здивувало те, що в останній момент, вже біля пункту перетину державного кордону, їй повідомили, що працювати офіціанткою доведеться не в Харкові, як спершу запевняли, а на території Росії [30]. Ще в одному випадку потерпілі через скрутне матеріальне становище навіть не роздумували над пропозицією продати свою нирку [28].

Поширеним прийомом, використовуваним під час вербування потерпілих, є наведення прикладів інших осіб. Приміром, для посилення ефекту реальності зробленої пропозиції вербувальником наводяться приклади жінок, котрі свого часу погодились на надання платних сексуальних послуг, а нині завдяки цьому багато заробляють і ні в чому собі не відмовляють. Так, наприклад, один із вербувальників, переконуючи дівчину виїхати до Росії для надання платних сексуальних послуг, запевняв її, що жодна з жінок, яких він раніше влаштував у Москві повіями, не шкодує за своє рішення, вони заробляють багато грошей, купують собі машини, квартири, їм роблять модні зачіски, вони відвідують салони краси, а також наголошував, що таких грошей, які вона, займаючись проституцією, може заробити в Москві, в Україні не заробить ніколи [31]. В іншому випадку для підтвердження своїх слів вербувальниця демонструвала жінці фотографії привабливих дівчат, розповідаючи як вони, завдяки заняттю проституцією в Росії, досягли вагомих успіхів у житті, стали моделями, вийшли заможних чоловіків, вирішивши таким чином свої матеріальні проблеми [32]. Деякі вербувальники йдуть іще далі і в якості прикладу наводять себе. Приміром, прагнучи отримати згоду Т. на виїзд до Туреччини для надання сексуальних послуг клієнтам за грошову винагороду, С. запевнила її, що сама неодноразово займалася проституцією на території вказаної країни і на своєму прикладі може сказати, що Т. у Туреччині нічого не загрожуватиме і там вона зможе заробити достатньо коштів для того, аби повернути борги та погасити кредити [33].

Вербувальники створюють у потерпілих ілюзію власного вибору: пропонують їм самостійно прийняти рішення про виїзд за кордон, однак замовчують те, що надалі, коли особа опиниться в експлуататорів, вона буде позбавлена можливості вільного вибору своєї поведінки.

Варто зазначити, що в ході вербування потерпілим іноді навіть пропонують оформити трудовий договір, що має слугувати додатковим аргументом на користь безпечності та вигідності зробленої пропозиції. Так, наприклад, Приморський районний суд м. Одеси встановив, що вербувальники, прагнучи переконати дівчат виїхати до Лівану, надали їм для підпису трудовий договір, у якому йшлося про те, що кожна із них приймають на роботу в нічний клуб в якості танцівниць [34].

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що потерпілі, перебуваючи в скрутному матеріальному становищі, зазвичай довго не роздумують над пропозицією вербувальника. Іноді ж потерпілі не дають згоду відразу, однак під впливом відсутності роботи та інших життєвих обставин врешті-решт погоджуються на пропозицію вербувальника. В деяких випадках процес вербування («психологічної обробки») жертви триває довгий період часу, доти, доки остання не надасть згоду на виїзд за кордон. Протягом цього часу із жертвою зустрічаються, їй телефонують, нагадуючи про вигідність пропозиції, переймаються тим, аби вона не передумала. Так, наприклад, Деснянський районний суд м. Чернігова встановив, що Н. упродовж шести місяців періодично зустрічалась з О. і розповідями про високу заробітну плату та заможне життя в Об'єднаних Арабських Еміратах схилила її до виїзду до цієї країни для роботи начебто продавцем у магазині. Коли О. повідомляла Н., що знайшла роботу в Чернігові чи Києві, остання з метою недопущення працевлаштування О. в Україні відмовляла її, переконуючи поїхати на роботу до ОАЕ, а також давала їй гроші на придбання продуктів харчування та предметів першої необхідності для того, аби поставити її в залежне від себе та інших учасників злочинної групи матеріальне становище [35].

Наполегливість, з якою деякі вербувальники переконують жертв виїхати за кордон для зайняття там проституцією чи іншою діяльністю, іноді починає їх насторожувати. Збагнувши нарешті, що їх обманюють і насправді робота полягатиме в наданні сексуальних послуг за грошову винагороду, такі особи іноді повідомляють в правоохоронні органи про те, що стали жертвами торгівлі людьми. Приміром, одна із потерпілих у суді повідомила, що вербувальник часто телефонував їй і наполягав на зустрічі, що її занепокоїло. Побояючись потрапити в сексуальне рабство, вона звернулася до пра-

воохоронців, які запропонували їй взяти участь у викритті протиправної діяльності вказаної особи, на що вона дала свою згоду. Завдяки цьому вербувальника затримали, а дівчина не стала жертвою сексуальної експлуатації [36].

Необхідно зазначити, що вербувальники не лише переконують потерпілих у вигідності їхньої пропозиції, а й, як правило, беруть на себе всі витрати, пов'язані з виготовленням закордонного паспорта, відкриттям візи та придбанням квитків. Тим самим жертва ставиться в залежне матеріальне становище, що дозволяє торговцям людьми підпорядкувати її своїй волі. У разі, якщо завербована особа починає вагатися або відмовлятися від виїзду за кордон, злочинці вказують їй на те, що ними витрачено чималі кошти, які вона повинна повернути протягом найближчого часу. Аналіз емпіричної бази засвідчує, що нерідко це стає вирішальним фактором, який змушує жертв торгівлі людьми, котрі перебувають у скрутному матеріальному становищі, погодитися на подальшу їх експлуатацію. Так, наприклад, коли завербована для зайняття проституцією в Італії М. засумнівалася у правильності свого рішення, Н. повідомила їй, що на оформлення документів витрачено кошти у сумі 10 тисяч доларів США, переконавши таким чином М. у неможливості відмови від виїзду за кордон для надання сексуальних послуг чоловікам за грошову винагороду [37].

Таким чином, у ході вербування відбувається маніпуляція свідомістю потерпілих, завдяки чому у них знижується критичне ставлення до отримуваної інформації, відбувається підкорення волі вербувальників, формується залежність від них.

Вище зазначалося, що частину жертв розглядуваного злочину, вчиненого з метою експлуатації людини, складають неповнолітні. Цікаво, що в окремих випадках вербувальники не лише переконують неповнолітніх їхати за кордон на роботу, а й отримують на це згоду їхніх батьків. Так, наприклад, Ленінський районний суд м. Николаєва встановив, що для отримання згоди батьків неповнолітньої Г. на виїзд її до Росії для начебто роботи доглядальницею, П., яка достовірно знала, що справжньою метою виїзду Г. до Росії є її сексуальна експлуатація, зустрілася з матір'ю дівчини, яку переконала відпустити доньку за кордон на роботу. Після цього нотаріус оформив дозвіл на тимчасовий виїзд неповнолітньої Г. до Російської Федерації в супроводі П. [38]. Зрозуміло, що в цьому та в подібних випадках перетворення неповнолітніх на жертв торгівлі людьми вдалося б уникнути, якби батьки відповідально ставилися до своїх обов'язків, не довіряли незнайомим або ж малознайомим, відрадили своїх дітей від необдуманих рішень [1, с. 461].

Будучи переконаними у вигідності висловленої їм пропозиції, завербовані нерідко пропонують приєднатися до них своїм друзям, знайомим та близьким родичам. Приміром, потерпіла О., завербована Н., яку знала протягом кількох років і не мала підстав їй не довіряти, запропонувала своїй подрузі М., котра також перебувала в скрутному матеріальному становищі, поїхати разом до Росії, де торгувати на ринку, на що та погодилась. Після того, як жінки прибули до російського Белгорода, Н. заявила, що ніякими продавцями вони не будуть, а займатимуться жебрацтвом [29].

Запрошення завербованими особами своїх знайомих для спільної поїздки на роботу за кордон пояснюється різними факторами, основним з яких, на наш погляд, є переконаність у більшій безпечності такої поїздки, у тому, що разом легше буде вирішити ті чи інші проблеми, якщо такі виникнуть. Нерідко завербованими керує бажання допомогти родичам чи знайомим, які також перебувають у скрутному матеріальному становищі, небажання залишати вдома неповнолітніх дітей тощо. Так, наприклад, завербована для роботи в теплицях на території Росії жінка взяла із собою своїх дітей, в тому числі й неповнолітню доньку, перед тим запитавши вербувальницю чи можна їм поїхати на роботу, на що та погодилась [14]. Наслідком таких необдуманих вчинків стає не лише потрапляння особи в ситуацію торгівлі людьми, а й втягнення нею у вказану ситуацію найближчих людей.

Після того, як жертва торгівлі людьми надала свою згоду на виїзд за кордон, її кандидатуру нерідко погоджують із замовниками – особами, які експлуатуватимуть її або ж перепродадуть іншим особам. Стосується це передовсім жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації та з метою використання в порнобізнесі. Поширеною практикою, зокрема, є надсилання замовнику фотографій завербованих дівчат в оголеному чи напівоголеному вигляді. Подеколи жертві висувають певні умови (наприклад, схуднути), після виконання яких визнають придатною для надання сексуальних послуг за грошову винагороду. Іноді жертв розглядуваного злочину змушують пройти медичний огляд. Стосується це насамперед завербованих з метою вилучення органів. У зв'язку з цим зазначимо, що торгівля людьми, вчинена з метою експлуатації у формі вилучення органів, як правило, відбувається за такою схемою: вербування потенційного донора та отримання згоди останнього на вилучення органа (у всіх проаналізованих випадках – нирки) → обстеження стану його здоров'я → переміщення особи до клініки, де здійснюється перевірка того, чи підходить вона як донор, → операція з вилучення нирки в донора і трансплантація її реципієнту. У тих випадках, коли вилучення органа відбувалося в Національному інституті хірургії та трансплантології імені О.О. Шалімова, злочинцями підроблялися документи, які засвідчували родинні зв'язки між донором та реципієнтом [39] (оскільки вітчизняне

законодавство передбачає, що вилучення анатомічних матеріалів у живого донора допускається лише у разі, якщо реципієнт і донор є близькими родичами або членами сім'ї) [1, с. 462; 26, с. 10–11].

Чималий інтерес становлять дані, які стосуються кола країн призначення жертв розглядуваного злочину. Відповідна інформація дозволяє зорієнтуватися в основних каналах торгівлі людьми та потребує врахування при розробці й вдосконаленні заходів запобігання вказаним посяганням. Здійснений аналіз емпіричної бази засвідчив, що 34,6% осіб завербували для експлуатації в Росії, 15,2% – у Туреччині, 10,5% – в Україні, 7,6% – у Польщі, 5% – у Чехії, 4,8% – в ОАЕ, 3,2% – у Німеччині, 2,9% – в Іспанії, 2,7% – у Лівані, 2,2% – у Греції, 2,2% – у Китаї, 2,2% – в Ізраїлі, 1,7% – в Італії, 1% – на Кіпрі, 0,9% – у Хорватії, 0,7% – у Швейцарії, 0,6% – у Шрі-Ланці, 0,26% – на Сейшельських островах, 0,26% – у Казахстані, 0,26% – у Республіці Корея, 0,26% – у Мексиці, 0,26% – у Коста-Ріці, 0,2% – у Болгарії, 0,2% – в Індії, 0,2% – в Індонезії, 0,2% – в Угорщині, 0,1% – у Франції, 0,1% – в Йорданії.

Таким чином, наше дослідження засвідчило широкий спектр країн, які мали слугувати країнами призначення жертв торгівлі людьми. Це не лише держави Європи, а й країни Азії та Латинської Америки. При цьому не може не звертати на себе увагу той факт, що половину жертв аналізованого злочину планувалося експлуатувати в Росії та Туреччині. Водночас на чималу кількість перерахованих країн припадає незначна чисельність потерпілих [1, с. 462; 2, с. 410].

Зауважимо, що окремі дослідники називають й інші країни призначення жертв торгівлі людьми. Так, М.Г. Вербенський, Т.П. Мінка і Д.О. Негодченко зазначають, що Україна є постачальницею «живого товару» також до Македонії, Сербії, Чорногорії, Боснії та Герцеговини, Косово, Португалії, Великобританії, Литви, Сирії, Нідерландів, Бельгії, Словенії, Молдови, Албанії, Єгипту, Словаччини, Лівії, Румунії, Австрії, Японії, Ліберії, Вірменії, Фінляндії, Швеції, Нігерії, Мальти, Грузії, Монако, Єгипту [40, с. 71]. О.В. Козаченко та Н.В. Кльован зазначають, що жертв торгівлі людьми з України постачають не лише до перерахованих нами країн, а й до Сербії, Чорногорії, Великобританії, Литви, Португалії, Австрії, Норвегії, Бахрейну, Словаччини, Нідерландів, Аргентини [41, с. 354, 358, 359, 368].

Не заперечуючи того, що реальний перелік країн призначення дійсно може бути ширшим, ніж той, який наведений нами вище, мусимо, однак, зазначити, що жодного випадку, коли б особу було завербовано для подальшої експлуатації в перерахованих вказаними авторами державах, під час аналізу доступної емпіричної бази не зафіксовано.

Інформацію щодо кола країн призначення жертв торгівлі людьми варто навести також у розрізі конкретних форм експлуатації людини. Здійснене дослідження засвідчило, що для 31,5% осіб, завербованих з метою сексуальної експлуатації, країною призначення була Росія, для 19% – Туреччина, для 8,6% – Польща, для 6% – ОАЕ, для 5% – Чехія, для 4% – Німеччина, для 3,6% – Іспанія, для 3,4% – Ліван, для 3,2% – Україна, для 2,7% – Греція, для 2,7% – Китай, для 2,7% – Ізраїль, для 2,2% – Італія, для 1,2% – Кіпр, для 1,1% – Хорватія, для 0,9% – Швейцарія, для 0,33% – Сейшельські острови, для 0,33% – Казахстан, для 0,22% – Болгарія, для 0,22% – Шрі-Ланка, для 0,22% – Республіка Корея, для 0,22% – Індія, для 0,22% – Індонезія, для 0,22% – Угорщина, для 0,1% – Франція, для 0,1% – Мексика, для 0,1% – Йорданія.

Як бачимо, серед країн призначення жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, трійку лідерів становлять Росія, Туреччина та Польща. При цьому на перші дві припадає понад половина жертв вказаного посягання.

Здійснений аналіз емпіричної бази засвідчує, що жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, планували експлуатувати в трьох країнах: 59,7% – в Україні, 31,4% – у Росії, 8,9% – у Чехії.

Більшість (55,1%) завербованих з метою втягнення в зайняття жебрацтвом мали експлуатувати в Росії, 28,6% – в Україні, 16,3% – у Польщі.

Абсолютна більшість (91,3%) жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою використання в порнобізнесі, призначалася для експлуатації в Росії, 4,3% – у Мексиці, по 2,2% – в Україні та Республіці Корея.

Країною призначення для п'ятох з десяти жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою вилучення органів, була Шрі-Ланка, для трьох – Коста-Ріка, для двох – Україна.

Таким чином, найширше коло країн призначення притаманне для жертв вказаного злочину, вчиненого з метою сексуальної експлуатації. Цілий ряд країн (у тому числі Туреччина, яка у загальному переліку держав призначення посідає друге місце) є країнами призначення жертв торгівлі людьми, вчиненої винятково із зазначеною метою. Єдиною країною (якщо не враховувати Україну), яка фігурує у списку країн призначення жертв торгівлі людьми незалежно від форми експлуатації, з метою якої вона вчиняється (єдиний виняток – мета вилучення органів), є Росія. Україна ж лідирує серед країн, де планувалося здійснювати трудову експлуатацію жертв вказаного злочину [1, с. 463; 2, с. 410].

Торгівля людьми, вчинювана з метою експлуатації людини, зазвичай передбачає переміщення жертви (в межах території України або ж за її межі). Здебільшого переміщення завербованої особи відбувається різними видами транспорту (як правило, автомобільним, авіаційним чи залізничним),

значно рідше – шляхом пішого супроводу. Обманутих жертв супроводжує вербувальник (частіше) або інша особа, в інших випадках жертви прибувають до місця призначення самостійно, де їх зустрічає особа, що діє у співучасті з вербувальником. В окремих випадках для переміщення жертв використовують третіх осіб, які не здогадуються про те, що пасажери – жертви торгівлі людьми. Так, наприклад, Хустський районний суд Закарпатської області встановив, що В., знаючи, що його знайомий О. займається перевезенням пасажирів до Російської Федерації, попросив його організувати виїзд двох осіб, якими були жертви торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, до Москви. Водій, не здогадуючись про мету поїздки дівчат до столиці Росії, погодився на прохання В. [42].

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що в деяких випадках переміщення жертв торгівлі людьми являє собою складний і дороговартісний процес. Подеколи жертвам доводиться долати кордони кількох держав, користуватися послугами різних перевізників. Так, Ленінський районний суд м. Миколаєва встановив, що молоді жінки, яких завербували для сексуальної експлуатації в Ізраїлі, спершу діставалися літаком до Єгипту, звідки невстановлені слідством особи переміщали їх на територію Ізраїлю. Одна із потерпілих у судовому засіданні розповіла, що через Синайську пустелю до єгипетсько-ізраїльського кордону їх перевозили на автомобілях кочівники-бедуїни [43].

Потерпілі від розглядуваного злочину іноді перетинають державний кордон України незаконно. В більшості таких випадків жертв супроводжують торговці людьми, які передають їх співучасникам, що діють по той бік кордону. Разом із тим трапляються випадки, коли незаконне перетинання державного кордону відбувається жертвою самостійно. Приміром, Єнакіївський міський суд Донецької області встановив, що Особа-3, достовірно знаючи про відсутність у неповнолітньої Особи-4 паспорта, необхідного для законного переміщення через державний кордон України, за грошову винагороду домовилась з невстановленим провідником поїзда про незаконне переміщення дівчини, завербованої для сексуальної експлуатації, до Москви. У столиці Росії Особу-4 зустріла невстановлена слідством особа, що привезла її до орендованої квартири, у якій дівчина тривалий час піддавалась сексуальній експлуатації [44].

В юридичній літературі зазначається, що для забезпечення як легального, так і нелегального переміщення жертв торгівлі людьми через державний кордон нерідко використовуються корупційні механізми. Приміром, Є.Є. Шалімов стверджує, що торговці людьми мають налагоджені зв'язки з посадовими особами, до компетенції яких входить забезпечення виїзду за кордон (співробітники прикордонних, міграційних, паспортно-візових служб). На переконання дослідника, без допомоги та сприяння вказаних структур здійснити перевезення жертв розглядуваного посягання у ряді випадків було практично неможливо [45, с. 133]. Емпіричним шляхом підтвердити зазначене не вдалося, однак відкидати того, що такі випадки мають місце, вочевидь, не варто.

У разі, якщо жертви розглядуваного посягання пересуваються до місця призначення самостійно, торговці людьми детально інструктують їх про те, як поводитися під час перетинання кордону, зокрема, які відповіді слід давати на запитання прикордонників та митників. Варто, однак, зауважити, що в деяких випадках, попри докладні консультації, під час проходження паспортного контролю жертви даного злочину повідомляють справжню мету своєї поїздки. Приміром, троє дівчат, завербованих з метою сексуальної експлуатації, на запитання в аеропорту про мету їхньої поїздки прямо відповіли, що прямують до Туреччини займатися проституцією. Дівчат переконали, що на чужині вони можуть стати жертвами сексуальної експлуатації, а тому покидати територію України вони передумали й звернулися до правоохоронних органів [46].

Вже на етапі переміщення до потерпілих подеколи застосовують насильство, аби подолати опір та змусити їх до покори. Так, наприклад, інвалід, якому вербувальники пообіцяли високооплачувану роботу з виготовлення електроприладів у Києві, зрозумівши, що його привезли не до столиці, а до контрольно-пропускного пункту на кордоні з Росією, спробував покинути салон автомобіля, відчинивши задні дверцята. З метою завадити втечі чоловіка один із співучасників заподіяв йому кілька ударів по голові, від чого потерпілий втратив свідомість. Подолавши опір, співучасники перемістили його через державний кордон України з Росією. Коли чоловік прийшов до тями, йому пригрозили ножом з метою примусити виконувати всі їхні вказівки. Інваліда змусили займатись жебрацтвом на вулицях Москви, віддаючи всі зароблені гроші [16].

Кінцевим етапом розглядуваного злочину, вчиненого з метою експлуатації людини, є власне експлуатація. Аналіз емпіричної бази засвідчив, що експлуатували трохи більше половини жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації, – 655 (57,1%) з 1147. Решта завербованих експлуатації не піддавалися з причин, що не залежали від волі винних (здебільшого у зв'язку із затриманням винного та завербованих ним жертв до моменту перетинання останніми державного кордону).

З-поміж 655 експлуатованих жертв розглядуваного злочину 252 (38,5%), піддавалися експлуатації в Росії, 99 (15,1%) – в Україні, 64 (9,8%) – у Туреччині, 52 (7,9%) – у Чехії, 50 (7,6%) – у Польщі, 25 (3,8%) – в ОАЕ, 22 (3,4%) – у Лівані, 17 (2,6%) – у Німеччині, 17 (2,6%) – в Іспанії, 10 (1,5%) – у

Греції, 10 (1,5%) – в Ізраїлі, 7 (1,1%) – у Хорватії, 5 (0,8%) – на Кіпрі, 5 (0,8%) – в Італії, 5 (0,8%) – у Шрі-Ланці, 4 (0,6%) – у Швейцарії, 3 (0,46%) – у Казахстані, 3 (0,46%) – на Сейшельських островах, 2 (0,3%) – в Індії, 1 (0,15%) – в Індонезії, 1 (0,15%) – у Франції, 1 (0,15%) – в Йорданії.

Жертвами сексуальної експлуатації стали 449 (48,9%) з 918 потерпілих від торгівлі людьми, вчиненої з вказаною метою. В Росії сексуальній експлуатації були піддані 152 особи (33,9%), в Туреччині – 64 (14,3%), в Польщі – 42 (9,4%), в Чехії – 41 (9,1%), в ОАЕ – 25 (5,6%), у Лівані – 22 (4,9%), в Україні – 17 (3,8%), у Німеччині – 17 (3,8%), в Іспанії – 17 (3,8%), у Греції – 10 (2,2%), в Ізраїлі – 10 (2,2%), у Хорватії – 7 (1,6%), на Кіпрі – 5 (1,1%), в Італії – 5 (1,1%), у Швейцарії – 4 (0,9%), в Казахстані – 3 (0,7%), на Сейшельських островах – 3 (0,7%), в Індії – 2 (0,4%), в Індонезії – 1 (0,2%), у Франції – 1 (0,2%), в Йорданії – 1 (0,2%). Сексуальна експлуатація потерпілих відбувалась здебільшого в столицях та у великих містах перерахованих вище країн.

Більшість (59,7%) жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, експлуатували в Україні, 40,3% – в інших країнах. При цьому це всього дві країни – Росія (31,4%) та Чехія (8,9%). Твердження про поширеність фактів трудової експлуатації в Польщі, яке трапляється в кримінологічній літературі [41, с. 359; 47, с. 491], хоч і видається цілком вірогідним, однак не підтверджується емпірично [1, с. 465].

Трудова експлуатація потерпілих відбувалась на території Волинської, Дніпропетровської, Житомирської, Запорізької, Київської, Луганської, Одеської, Херсонської та Черкаської областей (переважно в сільських населених пунктах), в селах та селищах Белгородської, Воронежської, Курської, Московської областей та Краснодарського краю Російської Федерації, в с. Замахи району Млада Болеслав Чеської Республіки.

Жертвами експлуатації у формі примусового втягнення в зайняття жебрацтвом стали 37 (75,5%) з 49 потерпілих від торгівлі людьми, вчиненої з вказаною метою. Більшість цих осіб експлуатували за кордоном: 62,2% – на території Росії, ще 21,6% – на території Польщі. На території України жебрацтвом змушені були займатися лише 16,2% жертв.

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що жертви вимушені були жебракувати в Москві, Белгороді, Курську (Російська Федерація), Лодзі (Республіка Польща), Києві, Миколаєві, на території Вінницької, Івано-Франківської та Одеської областей (Україна). Окремих осіб експлуатували по чергово на території різних держав. Жертви розглядуваного посягання вимушені були жебракувати в громадських місцях: біля вокзалів, станцій метро, підземних переходів, в електричках тощо [1, с. 465; 15, с. 108].

Із 46 жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою використання в порнобізнесі, експлуатували 38 (82,6%). Всі ці особи піддавалися експлуатації в Росії (м. Санкт-Петербург).

Жертвами експлуатації у формі вилучення органів стали 7 (70%) з 10 потерпілих від торгівлі людьми, вчиненої з вказаною метою. В п'яти осіб нирку вилучили в Шрі-Ланці (клініки м. Коломбо), у двох – в Україні (м. Київ, Національний інститут хірургії та трансплантології ім. О.О. Шалімова).

Після прибуття до місця експлуатації у жертв, як правило, забирають документи, що посвідчують їхню особу. Робиться це здебільшого під приводом того, що документи вони можуть загубити, що наразі вони їм не знадобляться, що паспорт потрібний для оформлення трудового договору з роботодавцем або ж для придбання сім-карти місцевого оператора мобільного зв'язку. Фактор відсутності паспорта, поряд з відсутністю грошей, перебуванням на території чужої країни, постійним контролем з боку експлуататорів, є одним з основних, що стоять на заваді повернення додому [1, с. 465; 2, с. 412].

Саме після прибуття до місця експлуатації більшість жертв розглядуваного посягання дізнається про факт обману, про те, що їм доведеться займатися не тією діяльністю, яку обіцяли раніше, або ж що обіцяні умови праці зовсім не відповідають реальним. Крім цього, жертв торгівлі людьми зазвичай ставлять перед фактом, що їм необхідно відпрацювати витрачені за них гроші. Як правило, йдеться про кілька тисяч доларів – суму, яка для жертв розглядуваного посягання є надзвичайно великою, і яку повернути немає можливості. У багатьох випадках винні цілеспрямовано втягують потерпілих у боргову кабалу: жертви торгівлі людьми умисно ставляться у становище, коли вони, ставши боржниками, змушені працювати безкоштовно задля повернення боргу. Найчастіше такий борг пов'язаний з коштами, витраченими на перевезення потерпілих до місця роботи. Приміром, Кременецький районний суд Тернопільської області встановив, що під час вербування потенційних працівників їм обіцяли, що проїзд буде безкоштовним і грошей із собою брати не потрібно, однак коли потерпілі прибули до Російської Федерації і, побачивши умови, в яких їм доведеться проживати та працювати, забажали повернутись додому, їм повідомили, що працювати доведеться доти, доки не відпрацюють вартість проїзду [14]. Необхідно підкреслити, що боргова кабала є одним із дієвих механізмів контролю над жертвами торгівлі людьми, завдяки якому вдається зламати їх волю та примусити до праці, жебракування чи зайняття проституцією.

Опинившись у мовній та соціальній ізоляції, не маючи реальної можливості звернутися за допомогою, більшість жертв змушена підкоритися вимогам експлуататорів. Утім, навіть на цьому етапі окре-

ним жертвам розглядуваного посягання вдається уникнути експлуатації. Так, наприклад, Луцький міськрайонний суд Волинської області встановив, що коли потерпілі, яких перемістили на територію Польщі, дізналися, що їм доведеться надавати сексуальні послуги за грошову винагороду, вони навідріз відмовилися займатися проституцією та під погрозами звернутися в поліцію наполягли на тому, щоб їх повернули до України [48]. Інший приклад: коли Н. відмовилась від надання послуг сексуального характеру за грошову винагороду, сутенери повідомили їй, що без повернення 1000 євро, які за неї заплатили, її не відпустять. У цій ситуації Н. звернулася за допомогою до своїх родичів, які електронним переказом переслали їй необхідні кошти. Повернувши борг сутенерам, дівчина змогла повернутися з Греції в Україну [49].

Необхідно зазначити, що наведені вище приклади є доволі рідкісними і фактично становлять виняток з правила. Здебільшого ж жертви торгівлі людьми, опинившись на чужині без грошей та реальної можливості звернутися по допомогу, змушені виконувати вимоги експлуататорів. До найбільш непоступливих нерідко застосовують фізичне та психічне насильство. Приміром, коли М., яку в Іспанії продали власнику нічного клубу для сексуальної експлуатації, намагалась відмовитись від зайняття проституцією, їй пригрозили, що в разі непослуху з нею та з її близькими фізично розправляться. У зв'язку з цим М. змушена була надавати сексуальні послуги за грошову винагороду доти, доки не відпрацювала кошти, витрачені власником нічного клубу на її придбання [50].

В матеріалах кримінальних проваджень нерідко міститься інформація про те, що винні обмежують свободу пересування жертв сексуальної експлуатації, забороняють їм телефонувати рідним, іноді змушують надавати сексуальні послуги без застосування засобів контрацепції.

Жертвам торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, доводиться важко працювати, нерідко у складних погодних умовах. Робочий день зазвичай триває 11–15 годин, іноді більше. Так, один із потерпілих від розглядуваного злочину стверджував, що «роботи було постійно багато, і вдень і вночі, відпочивати не можна було й хвилини, зробив одне, відразу потрібно братися за іншу роботу; на сон залишалось приблизно дві години» [51].

Інтерес становить інформація про вид робіт, що їх примусово виконували жертви розглядуваного посягання. Сільськогосподарські роботи виконували 42% потерпілих, на будівництві були зайняті 24,2%, в садовому господарстві – 9,7%, на підприємстві з виготовлення меблів – 8,9%, на підприємстві з переробки каменю – 3,2%, на сміттєзвалищі змушені були працювати 6,5% осіб, прибирати територію довелося 3,2% потерпілих, працювати по домашньому господарству – 2,4%.

Потерпілих від розглядуваного посягання експлуататори нерідко карають за неякісно виконану роботу, за будь-який непослух. Аналіз емпіричної бази засвідчує, що майже у кожному випадку трудової експлуатації до жертв застосовувалась система санкцій за навіть найменші допущені ними порушення. Приміром, Коростенський міськрайонний суд Житомирської області встановив, що на чеському підприємстві, для роботи на якому обманним шляхом завербували одинадцять громадян України, була налагоджена система штрафів таким чином, щоб під будь-яким приводом не оплачувати виконану ними роботу; працівникам доводилось працювати лише за їжу та житло, деяка робота не оплачувалась взагалі [52]. В іншому випадку працівників, що якимось провинилися, позбавляли їжі та сигарет [53]. Система штрафів у ряді проаналізованих випадків застосовувалась також до жертв сексуальної експлуатації та експлуатації у формі використання в порнобізнесі.

Здійснене дослідження засвідчило, що жертви сексуальної експлуатації та експлуатації у формі використання в порнобізнесі проживали переважно в орендованих квартирах, рідше в борделях чи в готелях, у яких здебільшого і надавали сексуальні послуги за грошову винагороду. У ряді випадків сексуальна експлуатація відбувалась не за місцем проживання жертви [1, с. 467].

Жертви торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, змушені були проживати у непристосованих приміщеннях (підвалах, сараях, вагончиках, корівниках тощо), їх погано годували (зокрема, зіпсованими продуктами), в багатьох випадках їм доводилось недоїдати. Так, наприклад, Кременецький районний суд Тернопільської області підкреслив, що «про умови трудової експлуатації потерпілих свідчить понадурочний характер праці, небезпечні умови праці, відсутність спецодягу та засобів охорони праці, надзвичайна задуха у теплу пору року, антисанітарія, як на місці роботи, так і у місці проживання, відсутність можливості помитися чи скористатися туалетом, відсутність ліжок для відпочинку, розміщення чоловіків та жінок разом у нежитловому приміщенні» [14]. Один із потерпілих від досліджуваного посягання розповідав: «Спали ми без постелі, в бруді, в постійних протягах, позбавлені хоча б елементарних людських умов, постійно боялись підхопити інфекційні чи інші хронічні захворювання. Ми усвідомлювали, що годують нас лише для того, аби ми змогли працювати і не більше, нерідко нас годували зіпсованим м'ясом загиблих тварин» [51].

Жертви торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, здебільшого проживали у спеціально орендованих квартирах, у ряді випадків – в домоволодінні експлуата-

торів, ще в низці випадків відповідна інформація була відсутньою в матеріалах кримінальних проваджень.

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що до жертв розглядуваного злочину нерідко застосовується фізичне та психічне насильство. Винні застосовують його в якості покарання за будь-який проступок (наприклад, за те, що посміли витратити частину зароблених коштів на власні потреби), а також з метою примушування потерпілих до роботи чи зайняття проституцією. Звичайним явищем є також моральні знущання над потерпілими, їх приниження та образи. Так, наприклад, Антрацитівський міськрайонний суд Луганської області, дослідивши обставини справи, змушений був констатувати, що «через систематичне приниження честі та гідності потерпілих, вони перестали відчувати себе людьми, а лише рабами, машиною без потреб і свободи. Їх позбавили будь-якої можливості боротися за свої права, знищили віру в себе, в справедливість і правопорядок у цьому світі. Через те, що тривалий час до них ставились як до тварин, на даний момент вони бояться проявити себе як люди, в них досі живе страх, побоювання просити, заперечувати чи відстоювати свою точку зору, їх перетворили на безвольних, жалюгідних істот» [51].

В окремих випадках до жертв застосовують й інші засоби впливу, аби зламати їх волю та примусити до важкої праці. Так, наприклад, Луцький міськрайонний суд Волинської області встановив, що потерпілих, яких обманним шляхом вербували серед алкозалежних непрацюючих осіб без визначеного місця проживання і змушували безоплатно сортувати сміття на полігоні твердих побутових відходів (сміттєзвалищі), співучасники систематично споювали неякісними алкогольними напоями, чим призводили до психологічного зламу особистості та пригнічення волі до будь-якого опору [54].

Жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, експлуатували протягом різного часу: від 1 до 3 днів – 2,7%, від 3 до 7 днів – 4,7%, від 7 днів до 1 місяця – 20,9%, від 1 до 3 місяців – 27,8%, від 3 до 6 місяців – 14,7%, від 6 до 12 місяців – 5,3%, понад 1 рік – 3,1%. У решті (20,7%) випадків відповідна інформація в матеріалах кримінальних проваджень була відсутня. Отже, сексуальна експлуатація потерпілих від торгівлі людьми переважно триває не більше одного-трьох місяців. Зазвичай протягом цього часу жертва відпрацьовує затрачені на неї кошти і, не бажаючи надалі займатися проституцією, повертається на батьківщину. Зафіксований нами максимальний строк сексуальної експлуатації становив близько 5 років [44]. Натомість в окремих випадках сексуальна експлуатація тривала дуже короткий період часу. Приміром, Київський районний суд м. Харкова встановив, що К., яку обманним шляхом завербували начебто для роботи моделлю в Москві, перебуваючи в уразливому стані, дала згоду на надання сексуальних послуг чоловікам за грошову винагороду. В цей же день К. вступила в статевий зв'язок із незнайомим раніше чоловіком, за що отримала від нього 700 доларів США, після чого придбала квиток до Харкова і повернулася додому [55].

Жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, експлуатували протягом такого часу: менше доби – 3,2%, від 3 до 7 днів – 2,4%, від 7 днів до 1 місяця – 9,7%, від 1 до 3 місяців – 38%, від 3 до 6 місяців – 38,7%, понад 6 місяців – 8%. Таким чином, переважну більшість жертв даного злочину експлуатували більше одного місяця. Цього часу було достатньо, аби частина потерпілих, не отримавши заробітну плату за свою роботу, усвідомила, що їх обманули. Деякі потерпілі, навіть зрозумівши, що їх обманули, і обіцяних за роботу грошей не заплатять, продовжували працювати до останнього, оскільки не мали грошей на дорогу, працювали в чужій країні, в якій погано орієнтувалися, або ж боялися звертатися до правоохоронних органів через порушення міграційного законодавства. Окремі з потерпілих, не витримавши нестерпних умов проживання та роботи, намагалися втекти від своїх експлуаторів. Однак втікачів нерідко повертали назад, при цьому їх жорстоко карали за таку зухвалість. Приміром, Мелітопольський міськрайонний суд Запорізької області встановив, що після повернення потерпілих, які зуміли втекти, винні жорстоко били їх перед іншими експлуатованими особами, котрі сприймали такі дії як загрозу застосування до них аналогічного насильства у разі невдалої втечі [53].

Жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, експлуатували протягом такого часу: від 3 до 7 днів – 5,41%, від 7 днів до 1 місяця – 2,7%, від 1 до 3 місяців – 27,03%, від 3 до 6 місяців – 18,92%, від 6 до 12 місяців – 8,11%, понад 1 рік – 13,51%. Максимальний строк експлуатації становив 6 років [56]. У решті (24,32%) випадків конкретна інформація у матеріалах проваджень була відсутня.

Жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою використання в порнобізнесі, експлуатували протягом такого часу: від 3 до 7 днів – 10,52%, від 7 днів до 1 місяця – 36,84%, від 1 до 3 місяців – 23,7%. В 28,94% випадків інформація про період, упродовж якого жертву розглядуваного злочину експлуатували, в матеріалах кримінального провадження була відсутня.

Період експлуатації жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою вилучення органів, зумовлений часом, необхідним на проведення операції з вилучення органа в донора і трансплантації його реципієнту, і, зрозуміло, об'єктивно триває недовгий період часу.

Певний інтерес становить інформація про обставини звільнення експлуатованих жертв торгівлі людьми. У близько 30% випадків інформація про обставини звільнення жертв вказаного злочину, що піддавалися сексуальній експлуатації, була відсутня. Орієнтовно 40% потерпілих від сексуальної експлуатації, відпрацювавши наявний борг та заробивши на зворотний квиток, самостійно повернулися додому. У решті випадків жертви сексуальної експлуатації, скориставшись нагодою, зуміли втекти (близько 20%), або ж були звільнені правоохоронцями (не більше 5%).

50% жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, були звільнені працівниками правоохоронних органів, 21,8%, не витримавши умов проживання та роботи, втекли від своїх експлуаторів, ще 28,2% осіб відпустили злочинці, усвідомивши, приміром, загрозу викриття їх злочинної діяльності [1, с. 468].

У більшості матеріалів кримінальних проваджень відсутні дані, що стосувалися б обставин звільнення жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом. У решті випадків жертв експлуатації звільнили працівники правоохоронних органів або ж вони, скориставшись нагодою, зуміли втекти. Так, наприклад, інвалід-афганець О. у місці, де він займався жебрацтвом, зустрів свого однополчанина, завдяки якому зумів втекти від циганів, котрі його експлуатували, і повернувся з Москви в Україну [57].

Жертви експлуатації у формі використання в порнобізнесі, інформацію про яких вдалося отримати, відпрацювавши наявний борг та заробивши на зворотний квиток, повернулися з Росії додому. Жертви експлуатації у формі вилучення органів після проведення трансплантологічної операції також повернулися додому самостійно.

Здійснене дослідження засвідчує, що жертви сексуальної експлуатації та експлуатації у формі використання в порнобізнесі здебільшого не одержують жодних коштів доти, доки не відпрацюють свій борг. Однак згодом, як правило, вони отримують певний відсоток (від 10 до 50%) від заробленого, тоді як більша частина вказаних коштів дістається їх експлуаторам.

Більшості (59,7%) потерпілих за виконану ними роботу взагалі не було виплачено зароблених грошей; вони працювали лише за їжу та дах над головою. Заробітна плата, однак не в повному обсязі, була виплачена 40,3% осіб. Наприклад, працівники, які кілька місяців працювали на будівництві в Російській Федерації, отримали за свою роботу по 3–7 тисяч рублів кожен, хоча вербувальники обіцяли їм щомісячний заробіток у 1000 доларів США [58].

За день жебракування жертви розглядуваного злочину збирали від кількох сотень гривень до кількох сотень доларів. В абсолютній більшості випадків всі зароблені кошти експлуатори забирали собі, купуючи для потерпілих лише продукти харчування. В окремих випадках частину милостині жертвам залишали і вони мали змогу витратити гроші на елементарні потреби.

В кримінальних провадженнях нерідко трапляється інформація про шкоду, спричинену жертвам торгівлі людьми внаслідок їхньої експлуатації. Йдеться, зокрема, про набуті соматичні захворювання, розвиток безпліддя, втрату вагітності тощо. Однак найпоширенішими є згадки про спричинені жертвам розглядуваного посягання психічні травми. Зауважимо, що одна із жертв сексуальної експлуатації після повернення додому, переживаючи перенесені страждання та жахливі спогади, побоюючись розголосу за місцем проживання про факт зайняття нею в Росії проституцією, намагалася покінчити життя самогубством, однак була вчасно врятована своїми родичами [59].

Аналіз емпіричної бази засвідчив, що в більшості випадків на момент судового розгляду потерпілі не мали жодних претензій до підсудних, оскільки ті розраховувалися з ними, повністю чи частково відшкодували завдані їм збитки. Зауважимо також, що потерпілі переймаються передусім тим, як отримати зароблене, а не покарати своїх кривдників, а тому нерідко просять суд суворо не карати останніх. Приблизно у третині випадків в рамках кримінального провадження потерпілі заявляли цивільний позов про відшкодування завданої їм матеріальної та моральної шкоди. Суди переважно повністю або частково задовольняли такі позови.

В юридичній літературі слушно звертається увага на соціально-психологічні особливості жертв торгівлі людьми, зокрема на те, що часто вони характеризуються соціальним інфантилізмом, що й визначає їх підвищену довірливість, нерозсудливість, готовність до авантюрних вчинків [24, с. 130]. Вище зазначалося, що такі особи, нерідко навіть не задумуючись, легко дають згоду на пропозицію вербувальника, втягують у ці авантюри близьких та знайомих, не переймаються наслідками своїх вчинків. Окремі з них, навіть уникнувши експлуатації чи повернувшись після неї додому, повторно потрапляють в аналогічні ситуації.

У кримінологічній науці робилися спроби розробити класифікацію жертв торгівлі людьми, що відображала б типові схеми їх поведінки. Так, наприклад, виходячи із морально-психологічних особливостей потенційних жертв вказаного злочину дослідники виокремлюють такі типи жертв торгівлі людьми: депресивний – особи з подавленим інстинктом самозбереження або ж особи, у яких цей інстинкт взагалі відсутній, а тому вони легко піддаються обману й насильству; жадібний – особи, у яких надмір-

не прагнення до матеріального збагачення затьмарює розум, життєвий досвід, внутрішній голос, що й перетворює їх на легку здобич для торговців людьми; самотність та «вбиті горем» – особи, пильність та здоровий глузд яких пригнічені самотністю, а тому вони стають легкою здобиччю торговців людьми; жертви із «стокгольмським синдромом» – особи, захисні реакції яких стають неможливими через тривалі спілкування з торговцями людьми [10, с. 304–305; 60, с. 92]. Аналіз емпіричної бази засвідчує, що абсолютну більшість жертв розглядуваного злочину складають депресивний та жадібний типи. Можна виокремити й інші критерії класифікації жертв торгівлі людьми. Наприклад, залежно від того, вперше чи не вперше особа стала жертвою вказаного посягання, потерпілих можна класифікувати на первинних та рецидивних [1, с. 469–470; 2, с. 414].

Висновки. Врахування викладених характеристик жертв торгівлі людьми та особливостей їх віктимної поведінки є необхідною передумовою для розроблення ефективних заходів запобігання таким посяганням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрушко А.В. Теоретико-прикладні засади запобігання та протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи: монографія. Київ: Ваіте, 2020. 560 с.
2. Андрушко А.В. Злочини проти волі, честі та гідності особи (кримінально-правове та кримінологічне дослідження): дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Ужгород, 2021. 675 с.
3. Архів Червонозаводського районного суду м. Харкова за 2013 рік. Справа № 2035/5964/2012.
4. Протидія торгівлі людьми в Україні. Статистика МОМ станом на 31 грудня 2018 р. / Програма протидії торгівлі людьми. Представництво Міжнародної організації з міграції (МОМ) в Україні. URL: <http://stoptrafficking.org/sites/default/files/mom/IOM%20VoT%20Statistics%20UkDecember2018%20-%20fin.pdf>.
5. Мати-алкоголичка продала свою дочку в сексуальне рабство. Obozrevatel. 28 вересня 2006 р. URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/abroad/40817-mati-alkogolichka-prodala-svoyu-dochku-v-seksualne-rabstvo.htm>.
6. На Хмельниччині жінка продала 16-річну дочку у сексуальне рабство. Главком. 10 червня 2019 р. URL: <https://glavcom.ua/news/na-hmelnichchini-zhinka-prodala-16-richnu-dochku-u-seksualne-rabstvo-foto-600831.html>.
7. У Львові жінка намагалася продати доньку в сексуальне рабство за кордон. УНІАН. 11 червня 2019 р. URL: <https://www.unian.ua/society/10582833-u-lvovi-zhinka-namagalasya-prodati-donku-v-seksualne-rabstvo-za-kordon.html>.
8. У секс-рабство ледь не продала свою 17-річну доньку львів'янка. ТСН. 12 червня 2019 р. URL: <https://tsn.ua/video/video-novini/u-seks-rabstvo-led-ne-prodala-svoyu-17-richnu-donku-lviv-yanka.html>.
9. Мельничук В.О. Комерційна сексуальна експлуатація дітей: соціально-педагогічний аспект. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 11: Соціальна робота. Соціальна педагогіка. 2018. Вип. 24 (2). С. 98–105.
10. Небитов А.А. Сексуальна експлуатація в Україні: кримінально-правовий та кримінологічний аналіз: монографія. Київ: Освіта України, 2016. 464 с.
11. Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками. Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. 2020. Том 31 (70). № 1. С. 162–171.
12. Архів Малинського районного суду Житомирської обл. за 2014 рік. Справа № 0614/3005/2012.
13. Андрушко А.В. Торговля людьми, вчинена з метою експлуатації у формі примусової праці: кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання / Правове регулювання та економічні свободи і права: монографія / за ред. проф. Михайла Савчина. Ужгород: Видавництво «РІК-У», 2020. С. 188–212.
14. Архів Кременецького районного суду Тернопільської обл. за 2016 рік. Справа № 601/693/15-к.
15. Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом. Прикарпатський юридичний вісник. 2019. № 4 (29). Том 1. С. 104–110.
16. Архів Чуднівського районного суду Житомирської обл. за 2013 рік. Справа № 625/1747/2012.
17. Архів Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської обл. за 2011 рік. Справа № 0907/1-234/2011.
18. Архів Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської обл. за 2018 рік. Справа № 303/5913/18.
19. Архів Заводського районного суду м. Миколаєва за 2011 рік. Справа № 1-155/11.
20. Віктимологія: навч. посіб. / за ред. В.В. Голіні і Б.М. Головкина. Харків: Право, 2017. 308 с.
21. Сметаніна Н.В., Манагарова Є.С. Кримінологічна характеристика злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми в умовах гібридної війни. Часопис Київського університету права. 2018. № 1. С. 186–190.

22. Архів Синельниківського міськрайонного суду Дніпропетровської обл. за 2014 рік. Справа № 191/2670/13-к.
23. Архів Приморського районного суду м. Одеси за 2018 рік. Справа № 522/17574/18.
24. Орловська Н.А. Перспективи розвитку кримінально-правової політики України щодо запобігання торгівлі людьми. Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми: матеріали III Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 12-13 квітня 2019 року). Івано-Франківськ, 2019. С. 128–132.
25. Архів Місцевого Приморського районного суду м. Одеси за 2011 рік. Справа № 1-413/11.
26. Андрушко А.В. Торгівля людьми, вчинена з метою експлуатації у формі вилучення органів (кримінологічний аспект). Експлуатація як складова торгівлі людьми: виміри, тенденції та шляхи протидії: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 6-7 червня 2019 року) / упор. О.М. Балинська, Г.Я. Савчин. Львів: ЛьвДУВС, 2019. С. 9–14.
27. Архів Рахівського районного суду Закарпатської обл. за 2010 рік. Кримінальна справа № 1-263/10.
28. Архів Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської обл. за 2014 рік. Справа № 607/163/13-к.
29. Архів Заводського районного суду м. Дніпродзержинська Дніпропетровської обл. за 2011 рік. Справа № 1-281/11.
30. Архів Немирівського районного суду Вінницької обл. за 2014 рік. Справа № 140/1258/14-к.
31. Архів Ленінського районного суду м. Харкова за 2013 рік. Справа № 642/2880/13-к.
32. Архів Глухівського міськрайонного суду Сумської обл. за 2017 рік. Справа № 576/790/17.
33. Архів Приморського районного суду м. Одеси за 2016 рік. Справа № 522/6461/16 к.
34. Архів Приморського районного суду м. Одеси за 2011 рік. Справа № 1-909/11.
35. Архів Деснянського районного суду м. Чернігова за 2011 рік. Справа № 1/2506/375/11.
36. Архів Приморського районного суду м. Одеси за 2013 рік. Справа № 1522/27097/12.
37. Архів Хортицького районного суду м. Запоріжжя за 2012 рік. Справа № 0825/6408/2012.
38. Архів Ленінського районного суду м. Николаєва за 2016 рік. Справа № 489/6795/15-к.
39. Архів Рахівського районного суду Закарпатської обл. за 2011 рік. Справа № 1-110/11.
40. Вербенський М.Г., Мінка Т.П., Негодченко Д.О. Протидія торгівлі людьми в Україні: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2010. 236 с.
41. Козаченко А.В., Клєван Н.В. Феномен транснаціональної преступности: научно-практ. пособие. Николаев: ООО «Фирма «Илион», 2009. 408 с.
42. Архів Хустського районного суду Закарпатської обл. за 2013 рік. Справа № 713/3047/12.
43. Архів Ленінського районного суду м. Николаєва за 2011 рік. Справа № 1-32/11.
44. Приговор Енакиевского городского суда Донецкой обл. от 9 августа 2012 г. (дело № 1-799/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/26611952>
45. Шалимов Е.Е. Уголовно-правовые и криминологические проблемы торговли людьми: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Саратов, 2007. 204 с.
46. Архів Нікопольського міськрайонного суду Дніпропетровської обл. за 2016 рік. Справа № 182/700/16-к.
47. Раковська Ю.В. Українці як потенційні жертви торгівлі людьми у Республіці Польща. Молодий вчений. 2016. № 3 (30). С. 491–494.
48. Архів Луцького міськрайонного суду Волинської обл. за 2012 рік. Справа № 1-781/11.
49. Архів Бориспільського міськрайонного суду Київської обл. за 2014 рік. Справа № 359/3337/13-к.
50. Архів Рівненського міського суду Рівненської обл. за 2013 рік. Справа № 1715/20652/12.
51. Архів Антрацитівського міськрайонного суду Луганської обл. за 2013 рік. Справа № 1202/3965/2012.
52. Архів Коростенського міськрайонного суду Житомирської обл. за 2012 рік. Справа № 1-54/11.
53. Архів Мелітопольського міськрайонного суду Запорізької обл. за 2012 рік. Справа № 1-31/2012.
54. Архів Луцького міськрайонного суду Волинської обл. за 2013 рік. Справа № 161/5292/13-к.
55. Архів Київського районного суду м. Харкова за 2013 рік. Справа № 1/640/105/13.
56. Архів Снятинського районного суду Івано-Франківської обл. за 2012 рік. Справа № 914/1972/2012.
57. Архів Хмельницького міськрайонного суду Вінницької обл. за 2015 рік. Справа № 1-12/11.
58. Архів Щорського районного суду Чернігівської обл. за 2014 рік. Справа № 732/281/14.
59. Архів Конотопського міськрайонного суду Сумської обл. за 2011 рік. Справа № 1-214/11.
60. Ларин А.Н. Психологические особенности жертв торговли людьми. Электронный журнал «Психология и право». 2015. Том 5. № 3. С. 90–97.